

บทความวิจัย

การมีส่วนร่วมในทางการเมืองของผู้นำศาสนาในจังหวัดปัตตานี

อาดีนัน มะคอกแซ*

อับดุลเลาะ ยูโซะ**

บทคัดย่อ

วิจัยนี้มีวัตถุประสงค์ เพื่อศึกษารูปแบบการมีส่วนร่วมในทางการเมือง ปัจจัยที่ส่งผลต่อการมีส่วนร่วมในทางการเมือง ปัญหาอุปสรรคและข้อเสนอแนะในการมีส่วนร่วมในทางการเมืองของผู้นำศาสนาในจังหวัดปัตตานี โดยการสัมภาษณ์แบบเจาะลึกผู้นำศาสนา ประกอบด้วย โต๊ะอิหม่าม คอเต็บปีห์และคณะกรรมการประจำมัสยิดในจังหวัดปัตตานี จำนวน 60 คนและวิเคราะห์ข้อมูลเชิงพรรณนา

ผลการศึกษาพบว่ารูปแบบการมีส่วนร่วมในทางการเมืองของผู้นำศาสนาในจังหวัดปัตตานีสรุพมีดังต่อไปนี้แสดงความคิดเห็นในเรื่องของการเมืองด้วยการพูดและวิพากษ์วิจารณ์เรื่องการเมืองสาธารณะ วัตถุประสงค์ของกิจกรรมพัฒนาบางอย่างตัดสินใจบางเรื่องร่วมกันกับเจ้าหน้าที่รัฐประสานความร่วมมือกันโน้มน้าวจิตใจเพื่อเปลี่ยนแปลงทัศนคติของเจ้าหน้าที่รัฐให้คำปรึกษาข้อมูลข่าวสาร 8) รับฟังความคิดเห็นของเจ้าหน้าที่ ปรึกษาหารือกับเจ้าหน้าที่ ได้รับมอบหมายอำนาจหน้าที่ร่วมทำการศึกษาค้นคว้าปัญหาและสาเหตุของปัญหาที่เกิดขึ้นในเหตุชุมชนรับผิดชอบมีส่วนร่วมในกระบวนการเลือกตั้งทั้งในระดับท้องถิ่นและประเทศชาติช่วยเผยแพร่ประชาสัมพันธ์ข้อมูลข่าวสารนโยบายของรัฐหรือจากทางการให้กับประชาชนในหมู่บ้านและร่วมประชุมหรือตัดสินใจในการแก้ไขปัญหาของหมู่บ้าน

คำสำคัญ: การมีส่วนร่วม, ผู้นำทางศาสนา

* นักศึกษาระดับปริญญาโท สาขารัฐศาสตร์(การปกครอง) คณะศิลปศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยฟาฏอนี

** Ph.D. รัฐศาสตร์ อาจารย์ประจำหลักสูตรรัฐศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการปกครอง มหาวิทยาลัยฟาฏอนี

RESEARCH

*The Political Participation of Religious Leaders in Pattani Province*Ardeunan Madosae^{*}Abdulloh Yusoh^{**}

Abstract

The objective of this research is to study the form of political participations of religious leaders in Pattani province by interview 60 religious leaders, including Imam, Kotib, Bilal and Masjid Committees in Pattani province, for data have analyzed in descriptive.

The study found that the form of political participation of religious leaders in Pattani Province as follows: religious leaders take-part in political participation in form of criticize about politics, donor materials resource, self-sacrifice for some development activities, joining in decision-making in matter of politic with authority, coordinate, persuasion for changing attitude of authorities, giving counseling and sharing information, listening to the opinion and counseling with authorities, being authorized to act on work duty, co-operate in searching problem of community, participate in the electoral process both local and national level, promote and announce information of states agency or state policy to the villagers, joining in decision-making in solving the problems of the village.

Keywords: Political Participation, Religious Leaders.

^{*} Student of Master Degree, Department of political science, University Fatoni

^{**} Ph.D (political science), Department of political science, University Fatoni

บทนำ

ความเป็นผู้นำ (Leaderships) ถือได้ว่ามีบทบาทความสำคัญอย่างมากต่อคนเรา ไม่ว่าทุกคนจะอยู่ในมุมไหนของประเทศ ทุกๆ สังคมนั้นจะต้องมีผู้นำ (Leader) แม้กระทั่งสังคมของสัตว์ก็ตามก็จะมีผู้นำหรือมักจะเรียกกันว่าจ่าฝูง บรรดาเทวทูต(มลาอิกะห์)ของอัลลอฮ์ก็มีหัวหน้า เช่น หัวหน้าบรรดาทูตมลาอิกะห์ชื่อญิบรอเอล หัวหน้าบรรดานบีก็คือท่านนบีมุฮัมมัด แม้กระทั่งคนเราที่อยู่ในสังคม หรือ ในองค์กร หน่วยงาน นักเรียนหรือนักศึกษา ชมรมก็ยังมีหัวหน้า ที่จะคอยกำกับดูแล ปกป้อง ตัดสินใจ กำหนดทิศทาง วางแผน และรับผิดชอบต่อความอยู่รอดของกลุ่มตน หรือองค์กร หน่วยงานที่อยู่ภายใต้การกำกับดูแลให้เป็นไปด้วยดี

ในปัจจุบันนี้เรากำลังประสบปัญหาการขาดแคลนผู้นำศาสนาหรืออิหม่ามในพื้นที่ 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้ ที่เป็นคนดี ยุติธรรม เป็นผู้ที่สามารถที่จะนำทั้งในด้านศาสนาจักรควบคู่กับอาณาจักร โดยปกติแล้วประชาชนที่เป็นไทยมุสลิมในพื้นที่สามจังหวัดชายแดนภาคใต้จะให้ความสำคัญกับผู้นำศาสนาหรืออิหม่ามมาก ซึ่งอิหม่ามเป็นบุคคลที่มีอิทธิพลมากและเป็นที่ยอมรับเคารพยกย่องนับถือของประชาชนในสามจังหวัดชายแดนภาคใต้ ถือได้ว่าอิหม่ามนั้น เป็นบุคคลที่มีความสามารถนำในพิธีการทางศาสนาได้ดีกว่าคนอื่นๆ บทบาทหลักๆของอิหม่ามนั้นแนะนำตักเตือน เชิญชวนมุสลิมทำดีและละหมาด ถือว่าผู้นำศาสนานั้นมีอิทธิพลในชีวิตของมุสลิมมาก เริ่มตั้งแต่แรกเกิดจนถึงกระทั่งตายจากโลกนี้ไป เช่น มุสลิมทุกคน เวลาคลอดลูกก็จะเชิญผู้นำศาสนามา “อาซาน” ที่หู 2 ข้างของทารกแรกเกิด พอเด็กชายโตขึ้นอายุ 7 ปีขึ้นไปก็จะเชิญผู้นำศาสนาให้มาทำหน้าที่ในพิธีการเข้าสู่นิต(พิธีการขริบหนังที่ปลายอวัยวะเพศตามข้อกำหนดในอิสลาม) ของลูกผู้ชายทั้งหลายในสังคมมุสลิม เมื่อมีการแต่งงานก็จะเชิญผู้นำศาสนาทำพิธีแต่งงานให้กับคู่บ่าวสาวเมื่อมีการเสียชีวิตผู้นำศาสนาก็จะเข้ามามีส่วนในการจัดการศพตลอดจนถึงการจัดการมรดกให้กับญาติของผู้ตายด้วยนอกจากนี้แล้วผู้นำศาสนายังมีอิทธิพลต่อประชาชนในพื้นที่ตรงนี้ ทั้งในเรื่องความเป็นอยู่ที่ดีความเจริญทั้งในด้านวัตถุและจิตวิญญาณ ซึ่งผู้นำศาสนาที่สามารถเป็นแบบอย่างที่ดีทั้งในด้านศาสนจักรและอาณาจักรนั้นหายาก ตัวอย่างของผู้นำศาสนาที่สามารถเป็นผู้นำที่ดีทั้งในด้านศาสนจักรและอาณาจักรได้เป็นอย่างดีก็คือ นบีมุฮัมมัดของเรา ที่ได้วางรากฐานในเรื่องของศาสนจักรและอาณาจักรได้เป็นอย่างดีเยี่ยม ระบบสังคม สงเคราะห์ ความสัมพันธ์ที่ดี การค้าขาย การปกครองบ้านเมืองของการมีส่วนร่วมของท่านนบีมุฮัมมัดในสังคมนั้นทำให้ชาวอาหรับอื่นๆที่เป็นศัตรูต่อกันมานับศตวรรษหันหน้าเข้ามาปรองดองกัน ในที่สุดก็ได้กลายเป็นพี่น้องอย่างสนิทสนมแนบแน่นภายใต้ศาสนาเดียวและรัฐบาลเดียวกันได้ลงตัว และอีกตัวอย่างที่ผู้วิจัยขอยกตัวอย่างของท่านหะญีสุหลงผู้นำศาสนา ใน 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้ถือได้ว่าท่านเป็นผู้นำศาสนาที่มีส่วนร่วมในทางการเมือง ในช่วงปีพ.ศ.2490 และ พ.ศ.2491ท่านพยายามเรียกร้องขอความเป็นธรรมให้กับคนมลายูสามจังหวัดชายแดนใต้โดยยื่นข้อเสนอ 7 ข้อต่อรัฐบาลไทยคือการเรียกร้องให้มีการปกครองแบบเขตปกครองพิเศษโดยให้มีความอิสระทั้งด้านวัฒนธรรมและศาสนา แต่ก็เป็นที่น่าเสียดายข้อเรียกร้องดังกล่าวถูกทางรัฐบาลไทยในสมัยนั้นมองว่าเป็นกบฏต่อแผ่นดิน ผลสุดท้ายท่านหะญีสุหลงก็ถูกจำคุกและหลังปล่อยตัวก็ถูกอุ้มฆ่าหายไป (อารีฟิน บินจิ อับดุลเลาะห์และคณะ, 2550:259-274) จากเหตุการณ์ดังกล่าวการเรียกร้องของท่านหะญีสุหลง ถึงแม้จะไม่ประสบผลสำเร็จจากข้อเรียกร้องดังกล่าว แต่อย่างน้อยก็ได้แสดงให้เห็นว่า ท่านมีความกล้าหาญมีความมานะอดทน พยายาม เสียสละ เพื่อส่วนรวมเพื่อให้พื้นที่ตรงนี้มีการปกครองให้สอดคล้องกับวัฒนธรรมของท้องถิ่น

ด้วยสภาพในพื้นที่สามจังหวัดชายแดนภาคใต้บวกกับสภาพปัญหาในพื้นที่มีลักษณะพิเศษที่แตกต่างจากพื้นที่อื่นๆของประเทศ เช่น ด้านศาสนา ด้านการแต่งกาย ด้านภาษา ขนบธรรมเนียมประเพณี และวิถีชีวิตของประชาชนในพื้นที่จังหวัดชายแดนภาคใต้โดยส่วนใหญ่นับถือศาสนาอิสลาม ซึ่งมีมัสยิดเป็นศูนย์กลางในการประกอบพิธีทางศาสนาและบริหารกิจการของมัสยิดตามพระราชบัญญัติการบริหารองค์กรศาสนาอิสลาม พ.ศ.2540 ที่กระจัดกระจายอยู่ตามหมู่บ้านหรือชุมชนต่างๆอีกทั้งมีอิหม่ามผู้นำศาสนาคอยควบคุมดูแลประชาชน แต่ความคิดเห็นของคนต่างศาสนิกบางคนมักจะเข้าใจว่าผู้นำศาสนาอิสลามนั้น มีบทบาทที่เกี่ยวข้องทางจิตวิญญาณเท่านั้น ซึ่งจะไม่มีส่วนเกี่ยวข้องกับอาณาจักรใดๆเลย โดยละทิ้งทางโลก เป็นนักบรรยายธรรมเท่านั้นให้ผู้คนรำลึกถึงโลกหน้า (วันอาคีเราะห์) แต่อิสลามนั้นมีได้แยกศาสนจักรออกจากอาณาจักรกล่าวคือมิได้แยกกิจกรรมทางศาสนาออกจากกิจการทางโลก การปฏิบัติตามพระบัญชาของพระผู้เป็นเจ้าไม่ว่าจะเป็นในด้านการเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ กฎหมาย สังคม วัฒนธรรม จริยธรรม และอื่นๆ ถือว่าเป็นการแสดงความภักดีหรือเคารพสักการะต่อพระผู้เป็นเจ้าเหมือนกับที่เราต้องปฏิบัติศาสนกิจภายในมัสยิด อีกทั้งปัญหาในพื้นที่สามจังหวัดชายแดนภาคใต้ที่มีความขัดแย้งมาเป็นเวลาที่ยาวนาน ส่งผลทำให้ชีวิตความเป็นอยู่ของผู้นับถือในพื้นที่สามจังหวัดชายแดนภาคใต้มีการเปลี่ยนแปลงใน ด้านสังคม ด้านจิตวิทยา ด้านเศรษฐกิจ และการเมืองการปกครอง ซึ่งทำให้รัฐบาลต้องเข้ามาดูแลและกำกับเป็นพิเศษ เช่น ออกกฎหมายพระราชบัญญัติ (พ.ร.บ.) กฎหมายพระราชกำหนด (พ.ร.ก.) บังคับใช้กับผู้คนในพื้นที่สามจังหวัดชายแดนภาคใต้และโครงการต่างๆ เช่น โครงการเกษตรเพื่ออาหารกลางวันตามพระราชดำริโครงการหนึ่งมัสยิดหนึ่งศูนย์บำบัด เพื่อดูแลรักษาผู้ติดยาเสพติดในชุมชนโครงการชุมศรัทธากุมปาตะกะวาโครงการกรูซูล ปือมิมปิน (ประชุมผู้นำ)โครงการเข้าถึงความยุติธรรมและการคุ้มครองทางกฎหมายโครงการเดินเท้าเข้าชุมชนโครงการรอมฎอนสัมพันธ์โครงการเช็ดน้ำตาเด็กกำพร้าวันตรุษอีดิลฟิตตรีให้เป็นตามนโยบายของรัฐบาล ทำให้ผู้นำศาสนาในชุมชนหรือในหมู่บ้านที่มีอิทธิพลและเป็นที่ยกย่องเคารพมากกว่าผู้นำคนอื่นๆในพื้นที่นั้นจึงได้มีส่วนร่วมในทางการเมืองและการปกครองมากขึ้นยิ่งขึ้นซึ่งผู้วิจัยในฐานะเป็นคนในพื้นที่แห่งนี้ที่ได้สัมผัสพบเห็นและจากข่าวสารต่างๆในชีวิตประจำวันของพื้นที่แห่งนี้ ผู้วิจัยมีความคิดเห็นว่า จากอดีตนั้นอิหม่ามหรือผู้นำศาสนาไม่ค่อยมีส่วนร่วมในทางการเมืองการและปกครองมากนักเอาแต่สนใจในเรื่องศาสนาจักรเท่านั้นโดยลืมนึกถึงความเป็นอยู่ของผู้นับถือในหมู่บ้านหรือชุมชนที่เกี่ยวข้องกับทางอาณาจักร แต่มาถึงปัจจุบันนี้นับตั้งแต่เกิดเหตุการณ์ที่มีมัสยิดกรือเซะในปี พ.ศ.2547จนถึงปัจจุบันนี้การมีส่วนร่วมในทางการเมืองการและปกครองของผู้นำศาสนาในหมู่บ้านหรือในชุมชนได้เพิ่มมากขึ้นเช่นงานวิจัยของเจ๊ะมะมุหามัดสัน เจ๊ะอูมาเรื่องบทบาทของอิหม่ามในการพัฒนาท้องถิ่น ผู้วิจัยขอกล่าวสรุปใจความสำคัญและหลักๆที่เกี่ยวข้องกับการมีส่วนร่วมในทางการเมืองของผู้นำศาสนา เช่น สร้างความใกล้ชิดกับประชาชนในหมู่บ้านหรือชุมชนมากขึ้นโดยที่ผู้นำศาสนาจะมีการจัดกิจกรรมหรือโครงการต่างๆของรัฐบาลขึ้นในหมู่บ้านหรือชุมชนการประชาสัมพันธ์นโยบายของรัฐบาลแก่คนในหมู่บ้านหรือชุมชน ชี้แจงการประกาศใช้กฎหมายพระราชบัญญัติ (พ.ร.บ.) กฎหมายพระราชกำหนด (พ.ร.ก.) และข่าวสารทางราชการจากที่ว่าการอำเภอ ตำบลหรืออื่นๆแก่คนในหมู่บ้านหรือชุมชน ช่วยเหลือกำนันผู้ใหญ่บ้านในการหาข้อมูลและการอำนวยความสะดวกในด้านการสนับสนุนการเลือกตั้ง เช่น จัดสถานที่เลือกตั้ง การปราบปรามการในเลือกตั้ง (เจ๊ะมะมุหามัดสัน เจ๊ะอูมา, 2546: 29)

จากเหตุผลดังกล่าวทำให้ผู้วิจัยมีความสนใจที่จะศึกษาถึงเรื่อง การมีส่วนร่วมในทางการเมืองของผู้นำศาสนาในจังหวัดปัตตานีโดยมีใจหัยคำถามว่ารูปแบบการมีส่วนร่วมในทางการเมืองของผู้นำศาสนาในจังหวัดปัตตานีเป็นอย่างไรบ้าง มีรูปแบบใดบ้าง?

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษารูปแบบการมีส่วนร่วมในทางการเมืองของผู้นำศาสนาในจังหวัดปัตตานี

ขอบเขตของการวิจัย

งานวิจัยนี้เน้นศึกษาเรื่อง รูปแบบการมีส่วนร่วมในทางการเมืองของผู้นำศาสนาในจังหวัดปัตตานี

ประชากรในการศึกษา ผู้ให้ข้อมูลหลัก คือ ผู้นำศาสนา ประกอบด้วย โต๊ะอิหม่าม คอเต็บ บิหลั่นและคณะกรรมการประจำมัสยิดในเขตจังหวัดปัตตานีซึ่งประกอบด้วยอำเภอเมืองปัตตานีอำเภอโคกโพธิ์อำเภอหนองจิก อำเภอปะนาเระ อำเภอมายอ อำเภอทุ่งยางแดง อำเภอสายบุรี อำเภอไม้แก่น อำเภอยะหริ่งอำเภอ ยะรัง อำเภอแม่ลาน และอำเภอกะพ้อ

ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

1. ทำให้ทราบรูปแบบการมีส่วนร่วมในทางการเมืองของผู้นำศาสนาในจังหวัดปัตตานี
2. นำผลการวิจัยมาเผยแพร่ในวารสารวิชาการสำหรับผู้สนใจทั่วไป

นิยามศัพท์เฉพาะ

1. การมีส่วนร่วมในทางการเมือง หมายถึง รูปแบบพฤติกรรมการมีส่วนร่วมของผู้นำศาสนา ในกิจกรรม(Activity)ที่มีความสัมพันธ์กัน ที่รวมถึงการให้ความร่วมมือ การให้การสนับสนุนต่อหน่วยงาน องค์การของรัฐ และองค์กรนอกสังกัดรัฐ สังคมหรือชุมชนในเขตจังหวัดปัตตานี เช่น การเขียน การพูด การสื่อความในรูปอื่น ๆ การสละทรัพยากรวัตถุ เช่น การให้ยืม การให้สิทธิในทรัพย์สิน การให้ใช้ประโยชน์จากสถานที่และอุปกรณ์ต่าง ๆ การสละแรงกายในการทำกิจกรรมในชุมชนหมู่บ้าน การมีส่วนร่วมในการร่วมตัดสินใจ การประสานความร่วมมือกับเจ้าหน้าที่ หน่วยงาน สถาบัน องค์การทางการเมืองของรัฐ การโน้มน้าวจิตใจเพื่อเปลี่ยนแปลงทัศนคติของเจ้าหน้าที่ หน่วยงาน สถาบัน องค์การทางการเมือง การให้คำปรึกษา ให้ข้อมูลข่าวสาร แก่หน่วยงานหรือเจ้าหน้าที่รัฐ การรับฟังความคิดเห็นของเจ้าหน้าที่ หน่วยงาน สถาบัน องค์การทางการเมืองของรัฐ การปรึกษาหารือกับกับเจ้าหน้าที่ หน่วยงาน สถาบัน องค์การทางการเมืองของรัฐ การได้รับมอบหมายอำนาจหน้าที่ จากเจ้าหน้าที่รัฐ สถาบันองค์การทางการเมืองในการปฏิบัติหน้าที่แทน การมีส่วนร่วมในการศึกษาค้นคว้าปัญหาและสาเหตุของปัญหาที่เกิดขึ้นในชุมชนกับเจ้าหน้าที่หน่วยงานรัฐ การมีส่วนร่วมในกระบวนการเลือกตั้งทั้งในระดับท้องถิ่นและชาติเช่น รณรงค์ให้ประชาชนออกไปเลือกตั้ง เข้าร่วมรับฟังเวลาที่มีการปราศรัยในการหาเสียง รณรงค์ให้ประชาชนหลีกเลี่ยงจากการขายสิทธิ การช่วยเผยแพร่ประชาสัมพันธ์ข้อมูลข่าวสารนโยบายของรัฐหรือจากทางการให้กับประชาชนในหมู่บ้าน การมีส่วนร่วมในการประชุมหรือตัดสินใจในการแก้ไขปัญหาของหมู่บ้าน

2. ผู้นำศาสนา คือ กรรมการกลางอิสลามประจำมัสยิด ในแต่ละมัสยิด (สุเหร่า) มีโต๊ะอิหม่าม คอเต็บ บิหลั่น และคณะกรรมการประจำมัสยิด ดังต่อไปนี้
โต๊ะอิหม่าม หมายถึง ผู้นำศาสนาอิสลามประจำมัสยิด
คอเต็บ หมายถึง ผู้แสดงธรรมประจำมัสยิด
บิหลั่น หมายถึง ผู้ประกาศเชิญชวนให้มุสลิมปฏิบัติศาสนกิจตามเวลา โต๊ะอิหม่าม

คณะกรรมการประจำมัสยิดหมายถึงผู้แทนของมัสยิดในกิจการที่เกี่ยวข้องกับมัสยิดซึ่งคณะกรรมการประจำมัสยิดมีหน้าที่ตามพระราชบัญญัติการบริหารองค์กรศาสนาอิสลาม พ.ศ.2540 หมวด 5 มาตราที่ 35

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative research)

แหล่งข้อมูล

แหล่งข้อมูลปฐมภูมิ (Primary Source) เป็นข้อมูลที่ผู้วิจัยได้เก็บมาด้วยตัวเองจากผู้ให้ข้อมูลหลัก Key – Informant) คือ ผู้นำศาสนาอิสลามประจำมัสยิด ในเขตจังหวัดปัตตานีซึ่งประกอบด้วยอำเภอเมืองปัตตานี อำเภอโคกโพธิ์ อำเภอหนองจิก อำเภอปะนาเระ อำเภอยะรัง อำเภอทวายแดง อำเภอสาบบุรี อำเภอไม้แก่น อำเภอยะหริ่งอำเภอยะรัง อำเภอแม่ลาน และอำเภอกะพ้อ โดยสัมภาษณ์แบบเจาะจงจำนวน 60 คนและผู้ให้ข้อมูลที่สำคัญ จะเป็นผู้นำศาสนา 60 คน ซึ่งประกอบไปด้วยอิหม่ามประจำมัสยิด คอเต็บ บิหลั่น และคณะกรรมการประจำมัสยิด โดยเลือกผู้ที่เต็มใจให้ข้อมูลในการศึกษาครั้งนี้เป็นอย่างดี

เครื่องมือที่ใช้ในการศึกษา

เครื่องมือที่ใช้ในการศึกษาวิจัยครั้งนี้เป็นแบบสัมภาษณ์ (Interview Guide) ซึ่งกำหนดแบบสัมภาษณ์ตามวัตถุประสงค์ของการศึกษาคือวัตถุประสงค์ ข้อที่ 1 เพื่อศึกษารูปแบบการมีส่วนร่วมในทางการเมืองของผู้นำศาสนาในจังหวัดปัตตานี

การสร้างและตรวจสอบเครื่องมือ

เมื่อตั้งวัตถุประสงค์ของการศึกษาเป็นที่เรียบร้อยแล้วผู้วิจัย ได้ทำการศึกษางานวรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง ที่เป็นหนังสือที่เป็นแนวคิด/ทฤษฎี บททศวรรษวิชาการและบทความวิจัยแล้วกลับมาปรับปรุงวัตถุประสงค์ให้สมบูรณ์มากยิ่งขึ้น มีดังต่อไปนี้

1 ร่างประเด็นคำถาม แล้วนำเสนออาจารย์ที่ปรึกษาเพื่อทำการแก้ไขปรับปรุง ตรวจสอบความตรงของเนื้อหาคำถามกับวัตถุประสงค์ของการศึกษา และหลักภาษา

2 ส่งให้ผู้ทรงคุณวุฒิ 3 คน เมื่อผู้ทรงคุณวุฒิตรวจเสร็จแล้วนำมาแก้ไขปรับปรุง

3 แก้ไขแบบสัมภาษณ์เสร็จสมบูรณ์ผู้วิจัยจึงนำไปเป็นเครื่องมือในการสัมภาษณ์กับกลุ่มเป้าหมายของการศึกษาต่อไป

วิธีเก็บรวบรวมข้อมูล

ผู้วิจัยได้สัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลที่สำคัญด้วยตัวเองคือ ผู้นำศาสนาในจังหวัดปัตตานี 60 คน และทำการบันทึกเสียงข้อมูลการให้สัมภาษณ์แล้วผู้วิจัยจะทำการถอดเทปการบันทึกเสียงเป็นตัวหนังสือแล้วจึงสัมภาษณ์รายต่อไปจนพบว่าข้อมูลการให้สัมภาษณ์เริ่มซ้ำก็จะทำการหยุดสัมภาษณ์

การวิเคราะห์ข้อมูล

จะทำการแยกแยะข้อมูลที่ได้มาจากการสัมภาษณ์ออกเป็นหมวดหมู่ตามประเด็นคำถามของแต่ละวัตถุประสงค์แล้วคัดเลือกผู้ให้ข้อมูลการสัมภาษณ์ที่ตอบได้ครอบคลุมประเด็นที่มากที่สุดส่วนการวิเคราะห์ข้อมูลจะเป็นเชิงพรรณนาและนำเสนอโดยความเรียง

ผลการวิจัย

จากการสัมภาษณ์กลุ่มผู้นำถึงรูปแบบการมีส่วนร่วมทางการเมืองของผู้นำศาสนาในจังหวัดปัตตานี พบว่ามีหลากหลายรูปแบบ มีดังต่อไปนี้

1. กลุ่มผู้นำศาสนาส่วนมากจะมีส่วนร่วมทางการเมืองในรูปแบบการพูดคุยปรึกษาหารือระหว่างประชาชน เจ้าหน้าที่รัฐ และนักการเมืองท้องถิ่น เรื่องที่ปรึกษาหารือกันมักจะเป็นเรื่องของความมั่นคง ปัญหายาเสพติด โครงการต่าง ๆ ปัญหาการดำเนินชีวิตของประชาชน อาชีพ และปัญหาสุขภาพของประชาชน

2. การสละให้ยืม การให้สิทธิในทรัพย์สิน การให้ใช้ประโยชน์จากสถานที่และอุปกรณ์ต่าง ๆ กับเจ้าหน้าที่ หน่วยงาน สถาบัน องค์การทางการเมืองของรัฐและมีบ้างที่ไม่ได้เสียสละทรัพย์สิน

3. การมีส่วนร่วมสละแรงกายในการทำกิจกรรมร่วมกับเจ้าหน้าที่ หน่วยงาน สถาบัน องค์การทางการเมืองของรัฐส่วนใหญ่แล้วผู้นำศาสนาจะมีส่วนร่วมในการบรรยายเกี่ยวกับเรื่องการเลือกตั้งและจัดโครงการประจำปีให้ชาวบ้านได้มีส่วนร่วม

4. การมีส่วนร่วมในการร่วมตัดสินใจเรื่องทางการเมืองบางอย่างกับเจ้าหน้าที่ หน่วยงาน สถาบัน และ องค์การทางการเมืองของรัฐส่วนใหญ่แล้วผู้นำศาสนาจะมีการตัดสินใจหรือร่วมแสดงความคิดเห็นในการประชุมในโครงการการเยียวยาแก่ผู้ที่ได้รับผลกระทบจากเหตุการณ์ความไม่สงบในสามจังหวัดชายแดนใต้กับหน่วยงานศอ.บต.

5. การประสานความร่วมมือกับเจ้าหน้าที่ หน่วยงาน สถาบัน องค์การทางการเมืองของรัฐส่วนใหญ่แล้วผู้นำศาสนาจะได้รับการประสานในเรื่องการขอตัวเชิญไปบรรยายเรื่องโทษของยาเสพติดให้กับชาวบ้าน ซึ่งเป็นงานของอบต.จัดขึ้นร่วมกับผู้นำศาสนา และโครงการที่จัดโดยโรงพยาบาล

6. การโน้มน้าวจิตใจเพื่อเปลี่ยนแปลงทัศนคติของเจ้าหน้าที่ หน่วยงาน สถาบัน องค์การทางการเมืองของรัฐ เพื่อให้เกิดความเข้าใจที่ดีต่อประชาชนในพื้นที่ส่วนใหญ่แล้วผู้นำศาสนาจะไม่ค่อยปฏิบัติมากนักในการโน้มน้าวจิตใจเพราะเกรงว่าทางเจ้าหน้าที่รัฐว่าเราเข้าไปก้าวก่ายงานของเจ้าหน้าที่

7. การให้คำปรึกษาให้ข้อมูลข่าวสาร เพื่อความเข้าใจในโครงการบางอย่างแก่เจ้าหน้าที่รัฐ หน่วยงานและองค์การทางการเมืองนั้นส่วนใหญ่แล้วผู้นำศาสนาจะให้คำปรึกษา ให้ข้อมูลข่าวสาร คือ กับกำนัน ผู้ใหญ่บ้านในเรื่องสภาพความเป็นอยู่และอาชีพการงานของชาวบ้าน

8. การรับฟังความคิดเห็นของเจ้าหน้าที่ หน่วยงาน สถาบันและองค์การทางการเมืองของรัฐส่วนใหญ่แล้วผู้นำศาสนาจะฟังความคิดเห็นเรื่องของเยาวชนกับปัญหาเสพติด ปัญหาการว่างงานของชาวบ้านหรือถึงแนวทางในการแก้ไขกับ อบต. กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน และสมมนาเรื่องความไม่สงบในสามจังหวัดชายแดนภาคใต้ที่จัดโดยศอ.บต.

9. การปรึกษาหารือกับเจ้าหน้าที่ หน่วยงาน สถาบันและองค์กรทางการเมืองของรัฐส่วนใหญ่แล้ว ผู้นำศาสนามีการปรึกษาหารือกับฝ่ายปกครองของหมู่บ้านในเรื่องการจัดหากิจกรรมหรือโครงการต่างๆสู่หมู่บ้าน เช่น โครงการฝึกอาชีพและข้อมูลของชาวบ้าน

10. การได้รับมอบหมายอำนาจหน้าที่ จากหน่วยงานรัฐเจ้าหน้าที่รัฐ สถาบันองค์กรทางการเมือง ในการปฏิบัติหน้าที่แทนส่วนใหญ่แล้วผู้นำศาสนาก็จะได้รับมอบหมายจากอำเภอ หน่วยงานอบต. โรงพยาบาล ให้รับผิดชอบในเรื่องเกี่ยวกับปัญหาสุขภาพจิตในหมู่บ้าน รวมถึงการขัดเกลา การเสริมสร้างเรื่องคุณธรรม จริยธรรมให้กับชาวบ้าน

11. ร่วมทำการศึกษาค้นคว้าปัญหาและสาเหตุของปัญหาที่เกิดขึ้นในชุมชนเหตุรับผิดชอบของท่านกับ เจ้าหน้าที่ หน่วยงาน สถาบัน องค์กรทางการเมืองของรัฐส่วนใหญ่แล้วผู้นำศาสนาจะไม่มี การค้นคว้า ปัญหาและสาเหตุของปัญหาแต่จะร่วมค้นหาตัวบุคคลที่ติดยาแล้วมารักษาหรือเข้าโครงการบำบัดรักษา

12. มีส่วนร่วมในกระบวนการเลือกตั้งทั้งในระดับท้องถิ่นและชาติ ด้วยการรณรงค์ให้ประชาชน ออกไปเลือกตั้ง เข้าร่วมรับฟังเวลาที่มีการปราศรัยในการหาเสียง รณรงค์ให้ประชาชนหลีกเลี่ยงจากการขาย สิทธิในการเลือกตั้งส่วนใหญ่แล้วผู้นำศาสนาจะมีการบรรยายธรรมที่สอดแทรกเนื้อหาเกี่ยวกับการเลือกตั้ง ผู้นำรวมถึงบางที่นั้นผู้นำศาสนาต้องร่วมกันกับฝ่ายที่เกี่ยวข้องจัดสถานที่เลือกตั้งให้ในบริเวณมัสยิด หาโต๊ะ เก้าอี้และเก็บกวาดเมื่อเสร็จงาน

13. การเผยแพร่ประชาสัมพันธ์ข้อมูลข่าวสารหรือนโยบายของรัฐหรือจากทางการ หน่วยงานรัฐ ให้กับประชาชนในหมู่บ้านส่วนใหญ่แล้วผู้นำศาสนาจะทำการช่วยเผยแพร่ประชาสัมพันธ์ข้อมูลข่าวสาร นโยบายของรัฐที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับภารกิจของผู้นำศาสนา ของหน่วยงานไม่ว่าจากอำเภออบต. และหน่วยงาน ของทหารที่เข้าไปประจำการในบางพื้นที่ก็จะเผยแพร่ผ่านผู้นำศาสนาไปสู่ประชาชนที่อยู่ในหมู่บ้าน

14. การประชุมหรือตัดสินใจในการแก้ปัญหาของหมู่บ้านส่วนใหญ่แล้วผู้นำศาสนา จะมีการร่วม ประชุมกับหน่วยงานหรือองค์กรที่เกี่ยวข้อง คือเป็นผู้แทนให้กับประชาชนในหมู่บ้าน จากนั้นก็เอาสิ่งที่ได้จากการประชุมบอกกล่าวในสิ่งที่ได้ไปร่วมประชุมมาถึงแนวทางการพัฒนาหรือแก้ปัญหาต่างๆให้กับประชาชนให้ ได้รับรู้ เช่นการทำโครงการต่างๆที่เกี่ยวข้องกับเศรษฐกิจในชุมชน

อภิปรายผล

การที่จะเข้าใจโครงสร้างทางการเมืองในแง่ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับประชาชนก็ต้องดูถึงรูปแบบ ความสัมพันธ์ของผู้นำกับประชาชนเพราะผู้นำนั้นเปรียบเสมือนกลไกของรัฐหน่วยหนึ่งที่ลงไปประจำในชุมชน ท้องถิ่น ซึ่งจากการพบว่ามีหลายรูปแบบ ดังนี้

รูปแบบแรกที่พบ คือกลุ่มผู้นำศาสนาส่วนมากจะมีส่วนร่วมในรูปแบบการพูดคุย ปรึกษาหารือ ระหว่างประชาชน เจ้าหน้าที่รัฐและนักการเมืองท้องถิ่น เรื่องที่ปรึกษาหารือกันมักจะเป็นเรื่องของความมั่นคง ปัญหาสุขภาพจิต โครงการต่าง ๆ ปัญหาการดำเนินชีวิตของประชาชนอาชีพ และปัญหาสุขภาพของประชาชน ซึ่งสอดคล้องกับงานเขียนของปราณี หมอนทองแดง (2533 : 33) ที่ได้เขียนเรื่องรูปแบบการมีส่วนร่วมซึ่งมี 4 รูปแบบ คือ การมีส่วนร่วมแสดงความคิดเห็นในรูปของการเขียน การพูด การสื่อความในรูปแบบอื่น เพื่อแสดงความคิดเห็นของตน การแสดงความคิดเห็นเช่นนี้อาจเกิดขึ้นขั้นตอนใดของกิจกรรมการพัฒนาก็ได้ การ ปรึกษาหารือร่วมกันนั้นเป็นสิ่งที่ดีและควรปฏิบัติอย่างสม่ำเสมอ เวลาในงานหรือกิจกรรมใดก็ตาม ถือได้ว่าการพูดคุยอย่างดี ไม่ใช่คำรุนแรงหรือหยาบคายทางการเมืองนั้น เพื่อเปิดพื้นที่ให้สังคมได้แลกเปลี่ยน และมี

ข้อเสนอทางเลือก ความเป็นไปได้ต่างๆ ทางการเมืองพร้อมทั้งร่วมกันวาดภาพในอนาคตของระบบประชาธิปไตยและข้อตกลงร่วมกันในทางการเมืองที่เห็นพ้องใจ ตกลงพร้อมใจกันที่จะยอมรับและแก้ไขปัญหาร่วมกัน หากมีข้อผิดพลาดไป ดังที่อัลลอฮ์ได้กล่าวว่า

“เนื่องด้วยความเมตตาจากอัลลอฮ์นั่นเอง เจ้า (มุฮัมมัด) จึงได้สุภาพอ่อนโยนแก่พวกเขาและถ้าเจ้าเป็นผู้ประพฤติกกรรมหยาบช้า และมีใจแข็งกระด้างแล้วไซ้ร้ แน่อนเขาก็ย่อมแยกตัวออกไปจากรอบ ๆ เจ้ากันแล้ว ดังนั้นจงอภัยให้แก่พวกเขาเถิด และจงอภัยให้แก่พวกเขาด้วย และจงปรึกษาหารือกับพวกเขาในกิจการทั้งหลาย ครั้นเมื่อเจ้าได้ตัดสินใจแล้ว ก็จงมอบหมายแต่ อัลลอฮ์เถิด แท้จริงอัลลอฮ์ทรงรักใคร่ผู้มอบหมายทั้งหลาย” (ซูเราะห์อัลอิมรอน อายะห์ 159)

ซึ่งใจความสำคัญของโองการอัลกุรอานนี้ว่า ได้ให้ความสำคัญเกี่ยวกับการปรึกษา ก่อนจะปฏิบัติงานหรือลงมือทำนั้น ควรอย่างยิ่งที่มีการประชุมปรึกษาหารือทุกครั้งในการทำงาน และเมื่อประชุมปรึกษาหารือเรียบร้อยแล้ว ก็จงมอบหมายงานดังกล่าวให้เป็นไปตามความประสงค์และเมตตาของอัลลอฮ์ ที่ทรงให้ความสำเร็จงานของเราที่ได้ปฏิบัติหรือได้ทำไว้นั้น

รูปแบบที่สองคือการให้ยืม การให้สิทธิในทรัพย์สิน การให้ใช้ประโยชน์จากสถานที่และอุปกรณ์ต่าง ๆ กับเจ้าหน้าที่ หน่วยงาน สถาบัน องค์การทางการเมืองของรัฐ ซึ่งสอดคล้องกับประเด็นรูปแบบการมีส่วนร่วมของผลการวิจัยของกรณีศึกษา ซมดี(2524:บทคัดย่อ)ที่ได้ศึกษาเรื่องการมีส่วนร่วมของประชาชนที่มีผลต่อการพัฒนาเศรษฐกิจ: ศึกษากรณี โครงการสารภี ตำบลท่าช้าง อำเภอวารินชำราบ จังหวัดอุบลราชธานี” ประเด็นที่สอดคล้องคือรูปแบบต่าง ๆ ของการมีส่วนร่วมของประชาชน พบว่า ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมๆ คือ การร่วมประชุม การร่วมออกแรง การร่วมออกเงิน การร่วมออกวัสดุอุปกรณ์ และยังสอดคล้องกับงานเขียนของปราณี หมอนทองแดง (2533 : 33)หนึ่งในรูปแบบการมีส่วนร่วม คือ การสละทรัพย์สินส่วนตัว โดยการให้ยืมหรือให้เงินวัสดุ กรรมสิทธิในทรัพย์สิน การใช้ประโยชน์จากสถานที่และอุปกรณ์ต่าง ๆ กล่าวได้ว่าเป็นการกระทำที่มีน้ำใจที่ดีงาม รักที่จะช่วยเหลือผู้คนในสังคม ไม่ว่าจะเป็นคนงานในหมู่บ้านเดียวกัน หรือเจ้าหน้าที่รัฐก็ตาม ที่มาขอความร่วมมือ ขอช่วยเหลือ ซึ่งการกระทำเหล่านี้จะเป็นการกระทำที่เกิดจากความสมัครใจและเต็มใจที่จะช่วยเหลือโดยไม่สนใจว่าจะมีผลตอบแทนใด ๆ ขอเพียงให้ผลดีที่ได้มันตกแก่สังคมโดยตรงหรือทางอ้อมก็ตาม นอกจากนี้แล้วยังสอดคล้องกับงานเขียนของบุญชัย เกิดปัญญาวุฒม์(2535:42) ที่ได้แบ่งขั้นตอนการมีส่วนร่วมในทางการเมืองออกเป็น 4 ขั้นตอน หนึ่งในขั้นตอนที่ตรงกับข้อค้นพบงานวิจัยนี้คือการมีส่วนร่วมในการปฏิบัติการด้านการเมืองที่ประกอบด้วยการสนับสนุนทรัพยากร การบริหาร และการประสานความร่วมมือ

การมีส่วนร่วมสละแรงกายในการทำกิจกรรมร่วมกับเจ้าหน้าที่ หน่วยงาน สถาบัน องค์การทางการเมืองของรัฐส่วนใหญ่แล้วผู้นำศาสนาจะมีการบรรยายเกี่ยวกับเรื่องการเลือกตั้ง และจัดโครงการประจำปีให้ชาวบ้าน ซึ่งสอดคล้องกับงานเขียนของกองวิจัยและประเมินผล. (2518: 23) ที่ได้สรุปการมีส่วนร่วมทางการเมือง คือ ส่วนหนึ่งแสดงออกถึงการไปมีส่วนร่วมในทางการเมืองคือการมีส่วนร่วมในการออกแรงหรือและสละแรงงานเพื่อกิจกรรมบางอย่างที่ก่อให้เกิดการพัฒนาต่อสังคมโดยรวมไม่ว่าจะเป็นร่วมทำกับองค์การหรือกลุ่มคนไหนก็แล้วแต่ กล่าวได้ว่าข้อนี้มักจะเป็นการเสียสละที่ง่าย ๆ สำหรับผู้นำศาสนาถือว่าผู้นำศาสนานั้นได้ปฏิบัติบ่อยครั้งในเรื่องสละเวลาในการบรรยาย และจัดโครงการกับหน่วยงานอื่น ๆ ที่เข้ามา การเสียสละในการทำกิจกรรมต่าง ๆ ที่มีผลต่อชีวิตความเป็นอยู่ของชาวบ้านและยังสอดคล้องกับรูปแบบและขั้นตอนการมีส่วนร่วมในทางการเมืองที่พบในงานเขียนของ ปราณี หมอนทอง(2533:33) หนึ่งในนั้นก็คือการ

ร่วมสละแรงกายกับหน่วยงานหรือองค์กรต่างๆในกิจกรรมต่างๆที่ทำให้เกิดการพัฒนาประชาชนและหมู่บ้าน อันเป็นส่วนหนึ่งที่จะทำให้การเมืองนั้นมีความมั่นคง

การมีส่วนร่วมในการร่วมตัดสินใจเรื่องทางการเมืองบางอย่างกับเจ้าหน้าที่ หน่วยงาน สถาบันและองค์กรทางการเมืองของรัฐส่วนใหญ่แล้วผู้นำศาสนาจะมีการตัดสินใจหรือร่วมแสดงความคิดเห็นในการประชุมในโครงการการเยียวยาแก่ผู้ที่ได้รับผลกระทบจากเหตุการณ์ความไม่สงบในสามจังหวัดชายแดนใต้กับหน่วยงาน คอ.บต. ซึ่งสอดคล้องกับงานเขียนของกองวิจัยและประเมินผล. (2518: 23) ที่ได้สรุปลักษณะสำคัญของการมีส่วนร่วมในการพัฒนาทางการเมืองคือการมีส่วนร่วมในการตัดสินใจ การดำเนินงาน กล่าวได้ว่า เรื่องต่าง ๆ ที่จะมีผลต่อความเป็นอยู่ของประชาชน การปกครอง เศรษฐกิจ และอาชีพของประชาชนนั้น นอกจากจะอาศัยในการตัดสินใจของผู้นำในสังคมหรือรัฐบาล มีความรอบคอบและสอดคล้องกับปัญหาและความต้องการของประชาชนมากยิ่งขึ้นแล้ว ยังเป็นการควบคุมการบริหารงานของผู้นำหรือรัฐบาลให้มีความโปร่งใส (Transparency) ตอบสนองต่อปัญหาและความต้องการของประชาชนอีกด้วย ซึ่งเท่ากับเป็นการส่งเสริมการปกครองระบอบประชาธิปไตยให้สมบูรณ์มากยิ่งขึ้นอีกทางหนึ่ง

การประสานความร่วมมือกับเจ้าหน้าที่ หน่วยงาน สถาบัน องค์กรทางการเมืองของรัฐส่วนใหญ่ แล้วผู้นำศาสนาจะได้รับการประสานในเรื่องการขอตัวเชิญไปบรรยายเรื่องโทษของยาเสพติดให้กับชาวบ้าน ซึ่งเป็นงานของอบต.จัดขึ้นร่วมกับผู้นำศาสนา และโครงการที่จัดโดยโรงพยาบาล ซึ่งสอดคล้องกับงานเขียนของบุญชัย เกิดปัญญาวัฒน์ (2535 : 42) ที่เขียนว่าการประสานความร่วมมือ ซึ่งถือได้ว่าเป็นการจัดระเบียบวิธีการมีส่วนร่วมในทางการเมือง เพื่อให้งานและเจ้าหน้าที่หรือหน่วยงานอื่น ๆ ได้ร่วมมือปฏิบัติงานเป็นน้ำหนึ่งใจเดียว ความเข้าใจอันดี มีสัมพันธไมตรี ไม่ทำให้งานซ้อนกัน ขัดแย้งกัน หรือเหลื่อมล้ำกัน ป้องกันการก้าวร้าวในหน้าที่ ทั้งนี้เพื่อให้งานดำเนินไปอย่างราบรื่น สอดคล้องกับวัตถุประสงค์และนโยบายของประชาชาติอย่างสมานฉันท์ได้ดีอีกด้วย

การโน้มน้าวจิตใจเพื่อเปลี่ยนแปลงทัศนคติของเจ้าหน้าที่ หน่วยงาน สถาบัน องค์กรทางการเมืองของรัฐเพื่อให้เกิดความเข้าใจที่ดีต่อประชาชนในพื้นที่ ส่วนมากผู้นำศาสนาไม่เคยปฏิบัติ เหตุผลที่ผู้นำศาสนาไม่ปฏิบัติ คือไม่กล้าโน้มน้าวเป็นเพราะมีภาวะเกรงใจผู้คน ไม่ว่าจะเป็นหน่วยงานไหนก็ตามที่เข้ามาไม่กล้าที่จะพูดในสิ่งที่ตนคิดว่าผิดและคิดว่าเห็นควรมีการแนะนำแต่กลับพูดน้อยและฟังเยอะแทน อีกทั้งการโน้มน้าวจิตใจอาจจะถูกมองจากคนอื่นในทางลบ ว่าเราพยายามแทรกแซง หาผลประโยชน์เข้าตัวเองและพรรคพวก

การให้คำปรึกษาและให้ข้อมูลข่าวสาร เพื่อความเข้าใจในโครงการบางอย่างแก่เจ้าหน้าที่รัฐ หน่วยงานและองค์กรทางการเมืองนั้นส่วนใหญ่แล้วผู้นำศาสนาจะให้คำปรึกษา ให้ข้อมูลข่าวสาร คือ กับกำนัน ผู้ใหญ่บ้านในเรื่องสภาพความเป็นอยู่และอาชีพการงานของชาวบ้าน ซึ่งสอดคล้องกับทฤษฎีการมีส่วนร่วมในทางการเมืองที่พบในงานเขียนของ อุษณีย์ ศิริสุนทรไพบูลย์ (2538: 32) ที่ค้นพบคือการให้ปรึกษา การให้ข้อมูลข่าวสาร ซึ่งการให้คำปรึกษา การให้ข้อมูลข่าวสาร เพื่อสร้างความเข้าใจในโครงการ การให้ข้อมูลข่าวสาร เพื่อทำโครงการนั้นจะเป็นการส่งเสริมจัดความเป็นอยู่ในชีวิตของประชาชนหรือในสังคมให้มีความพัฒนา เรียนรู้ที่จะต่อยอดและก้าวไปเทียบเคียงกับสังคมอื่น ๆ หรือประเทศอื่นที่พัฒนาดีแล้ว คุณภาพชีวิตของประชาชนเกิดความพอใจ รักที่จะทำงานเพื่อสังคมนั้น ๆ ที่ตนอยู่ร่วมกัน ไม่ว่าจะเป็นการจัดอบรม ทดลอง ฐานงาน เป็นต้น ซึ่งผู้นำศาสนาบางท่านก็ปฏิบัติตาม มีส่วนร่วมให้การให้คำปรึกษา การให้ข้อมูลข่าวสาร และผู้นำศาสนาบางท่านไม่ค่อยให้คำปรึกษาให้ข้อมูลเพื่อทำโครงการ เพราะไม่อยากจะขายและหญิงอยู่ร่วมกัน อาจจะนำมาซึ่งความเดือดร้อนก็อาจจะเป็นไปได้ หรืออาจจะเป็นเพราะไม่มั่นใจว่าจะทำแล้ว

มีใครที่โหมอย่างโฉบังที่จะเข้าร่วมโครงการเพราะทุกคนในหมู่บ้านนั้นมีภาระและหน้าที่อื่นที่ต้องทำ หากเข้าร่วมโครงการแล้ว ถ้าไม่ได้ค่าแรงหรือไปเพื่อเข้าร่วมเฉย ๆ แล้วประชาชนในหมู่บ้านเขามักที่จะไม่เข้าร่วมโครงการเพื่อให้เสียเวลา และมีภาระอื่น ๆ มากมายในครอบครัวที่ต้องทำ

การรับฟังความคิดเห็นของเจ้าหน้าที่ หน่วยงาน สถาบันและองค์กรทางการเมืองของรัฐส่วนใหญ่แล้ว ผู้นำศาสนาจะฟังความคิดเห็นของเยาวชนกับปัญหาเสพติด ปัญหาการว่างงานของชาวบ้านหรือถึงแนวทางในการแก้ไขปัญหาดังกล่าวกับ อบต. กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน และสัมมนาเรื่องความไม่สงบในสามจังหวัดชายแดนภาคใต้ที่จัดโดยศอ.บต. ซึ่งสอดคล้องกับทฤษฎีการมีส่วนร่วมที่พบในงานเขียนของอุษณีย์ ศิริสุนทร ไพบูลย์ (2538: 32) ที่ว่าการรับฟังความคิดเห็นของประชาชน โดยเจ้าหน้าที่แจ้งจุดยืนของตนในโครงการนั้น ๆ ให้ประชาชนทราบ และขอให้ประชาชนแสดงความคิดเห็นต่อประเด็นนั้น ๆ การรับฟังความคิดเห็นของเจ้าหน้าที่รัฐหรือหน่วยงานใดหน่วยงานหนึ่งหรือประชาชนก็ตาม คือการที่เรารับเรื่องฟังและให้โอกาสผู้อื่นได้แลกเปลี่ยนความคิดเห็น ซึ่งความคิดเห็นของทุกคนนั้นมีประสบการณ์ที่แตกต่างกันออกไป การที่เราฟังความคิดเห็นของคนอื่น ๆ นั้น ก็จะทำให้เราได้สัมผัสถึงประสบการณ์ของพวกเขา ซึ่งบางครั้งเราอาจจะได้รับความรู้ใหม่ ๆ จากประสบการณ์ของคนอื่นเหล่านั้นได้และเพื่อให้การปฏิบัติงานสามารถดำเนินไปด้วยความสบายใจของทุก ๆ ฝ่ายที่เกี่ยวข้อง จำเป็นอย่างยิ่งที่เราจะต้องรับฟังความคิดเห็นของคนอื่น หน่วยงาน หรือองค์กรต่างๆ เพราะจะทำให้สามารถที่จะคาดการณ์ถึงผลดีและผลเสียที่จะตามมาในสังคมเรา เพราะสมาชิกในสังคมมักจะมีความคิดเห็นในทางการเมืองที่แตกต่างกัน จำเป็นที่เราจะต้องฟังเสียงข้างมากและให้เกียรติกับเสียงข้างน้อย เพื่อหาข้อยุติเกี่ยวข้องกับแนวทางการแก้ไขปัญหาทางการเมือง แต่ทั้งนี้เสียงส่วนมากก็ต้องเคารพความคิดเห็นเสียงข้างน้อย และไม่ถือว่าเสียงข้างน้อยเป็นฝ่ายผิดแล้วจะทำให้สังคมดำรงอยู่อย่างสันติมั่นคง ปลอดภัย การรับฟังความคิดเห็นซึ่งกันและกันก็เปรียบเสมือนแลกเปลี่ยนความคิดเห็นต่อกันและกันว่าสิ่งใดบ้างดี สิ่งใดบ้างไม่ควรทำมาปฏิบัติ ก็จะช่วยแก้ไขปัญหาดตรงจุดได้ดีขึ้น

การปรึกษาหารือกับเจ้าหน้าที่ หน่วยงาน สถาบันและองค์กรทางการเมืองของรัฐส่วนใหญ่แล้วผู้นำศาสนามีการปรึกษาหารือกับฝ่ายปกครองของหมู่บ้านในเรื่องการจัดหากิจกรรมหรือโครงการต่างๆหมู่บ้าน เช่น โครงการฝึกอาชีพและข้อมูลของชาวบ้าน ซึ่งสอดคล้องกับทฤษฎีการมีส่วนร่วมในทางการเมืองที่พบในงานเขียนของอุษณีย์ ศิริสุนทร ไพบูลย์ (2538:32) หนึ่งในข้อที่สอดคล้องกับข้อค้นพบของผลวิจัยนี้คือการปรึกษาหารือทั้งฝ่ายเจ้าหน้าที่ และประชาชนหันมาปรึกษาหารือกัน การอยู่ร่วมกันในสังคมหนึ่งนั้น ไม่ว่าจะปฏิบัติหรือลงมือทำสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่ส่งผลต่อความเป็นอยู่ของคนส่วนมากนั้น ก่อนที่จะกระทำการไปเราควรปรึกษาหารือก่อนหลายๆ คนหลายๆ ความคิดมาวิเคราะห์ ตรวจสอบ แยกแยะ ว่าอันไหนดีและเป็นประโยชน์ต่อส่วนรวมมากที่สุด ไม่ว่าจะเป็นงานใดก็ตามนั้นให้มีการประชุมเตรียมพร้อมก่อนลงมือปฏิบัติจริง ทั้งนี้เพื่อความถูกต้องและความแน่นอนชัดเจนมากขึ้นในการวางแผนงานที่จะทำหรือปฏิบัติงานนั้นจะได้ไม่มีกระทบหรือได้รับผลเสียที่น้อยที่สุดไม่ว่าจะเป็นทางตรงหรือทางอ้อมก็ตาม ดังที่อัลลอฮ์ตรัสว่า

“และจงปรึกษาพวกเขาในกิจการงานทั้งหลายครั้นเมื่อได้ตัดสินใจแล้ว ก็จงมอบหมายแต่อัลลอฮ์” (ซูเราะห์อัลอิมรอน อายะห์159)

การยึดเอาระบบชুরอ (คือการประชุมและรวบรวมความคิดเห็นแล้วพิจารณา) คือหัวใจหลักของระบบการเมืองการปกครองในอิสลาม บ่งบอกให้รู้วาระบบชुरอมีความสำคัญมากทุกๆ เรื่องที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับสังคมหนึ่งๆ หรือผลประโยชน์ของชาติบ้านเมือง ควรได้รับการสอบถามจากหลายๆคน

โดยเฉพาะผู้รู้และประสบการณ์หรือผู้เชี่ยวชาญงานเฉพาะนั้นๆ ดังนั้นจำเป็นอย่างยิ่งที่ทุกคนต้องยึดรับชูรอมมาปฏิบัติตามทุกๆ การงานที่มนุษย์ดำเนินการ

การได้รับมอบหมายอำนาจหน้าที่จากหน่วยงานรัฐ เจ้าหน้าที่รัฐ สถาบันองค์กรทางการเมือง ในการปฏิบัติหน้าที่แทนส่วนใหญ่แล้วผู้นำศาสนาก็จะได้รับมอบหมายจากอำเภอ หน่วยงานอบต. โรงพยาบาลให้รับผิดชอบในเรื่องเกี่ยวกับปัญหาเสพติดในหมู่บ้าน รวมถึงการขัดเกลา การเสริมสร้างเรื่องคุณธรรม จริยธรรมให้กับชาวบ้านซึ่งสอดคล้องกับทฤษฎีการมีส่วนร่วมทางการเมืองที่พบในงานเขียนของอุษณีย์ ศิริสุนทร ไพบูลย์(2538:32)คือการมอบหมายอำนาจหน้าที่ การส่งมอบความรับผิดชอบให้สาธารณชนหรือรัฐบาลท้องถิ่นที่มีความชำนาญเฉพาะเรื่องนั้นๆ ซึ่งกล่าวได้ว่าการมอบหมายอำนาจหน้าที่ ถือกุญแจสำคัญของปกครองบ้านเมืองอีกอย่างที่สมควรพลาดในการทำหน้าที่ดูแลบ้านเมือง การแบ่งแยกหน้าที่มอบหมายให้แก่หน่วยงานในระดับลงไป ภายในขอบเขตที่กำหนดให้ผู้ร่วมงานหรือผู้ที่ปฏิบัติกับเรานั้นได้รับงานปฏิบัติอย่างชัดเจน เหมาะสมกับความสามารถของผู้ที่ได้รับมอบหมาย ทั้งนี้เพื่อช่วยลดภาระของหน่วยงานที่อยู่ในระดับสูงกว่าเราในการปฏิบัติงานและยังได้สร้างขวัญที่ดีให้แก่ผู้ปฏิบัติอีกด้วย

มีส่วนร่วมในการศึกษาค้นคว้าปัญหาและสาเหตุของปัญหาที่เกิดขึ้นในชุมชนเขตความรับผิดชอบกับเจ้าหน้าที่ หน่วยงาน สถาบัน องค์กรทางการเมืองของรัฐส่วนใหญ่แล้วผู้นำศาสนาจะไม่มีการศึกษาค้นคว้าปัญหาและสาเหตุของปัญหาแต่จะร่วมค้นหาตัวบุคคลที่ติดยาแล้วมารักษาหรือเข้าโครงการบำบัดรักษา ซึ่งสอดคล้องกับงานเขียนของเจมคักดี ปิ่นทอง (2527 : 10) ที่ว่าการศึกษาค้นคว้าปัญหาและสาเหตุของปัญหาเป็นส่วนหนึ่งของการมีส่วนร่วมในทางการเมืองซึ่งแม้ว่างานวิจัยชิ้นนี้ที่พบว่าผู้นำศาสนาก็มีส่วนร่วมในการค้นหาบุคคลที่ติดยาเสพติดมาบำบัดก็ตาก็ถือว่าอย่างน้อยก็มีส่วนร่วมในทางการเมืองร่วมกับเจ้าหน้าที่อบต.ได้เช่นกัน

มีส่วนร่วมในกระบวนการเลือกตั้งทั้งในระดับท้องถิ่นและชาติ ด้วยการรณรงค์ให้ประชาชนออกไปเลือกตั้ง เข้าร่วมรับฟังเวลาที่มีการปราศรัยในการหาเสียง รณรงค์ให้ประชาชนหลีกเลี่ยงจากการขายสิทธิ ในการเลือกตั้งส่วนใหญ่แล้วผู้นำศาสนาจะมีการบรรยายธรรมที่สอดแทรกเนื้อหาเกี่ยวกับการเลือกตั้งผู้นำ รวมถึงบางทีนั้นผู้นำศาสนาต้องร่วมกันกับฝ่ายที่เกี่ยวข้องจัดสถานที่เลือกตั้งให้ในบริเวณมัสยิด หาดิอะ เก้าอี้ และเก็บกวาดเมื่อเสร็จงาน ซึ่งสอดคล้องกับงานเขียนของกองวิจัยและประเมินผล (2518: 23) ที่ได้สรุปสาระสำคัญในการมีส่วนร่วมทางการเมืองหนึ่งในประเด็นที่สอดคล้องกับข้อค้นพบของงานวิจัยชิ้นนี้คือการมีส่วนร่วมในการเป็นผู้ชักชวนหรือประชาสัมพันธ์ สิ่งผู้นำศาสนาทำก็คือการสอดแทรกเนื้อหาการบรรยายในเรื่องการเลือกผู้นำในอิสลามรวมถึงการรับลิบบนในการเลือกตั้งเพื่อเป็นการเตือนสติให้กับประชาชน ก่อนให้ออกไปใช้สิทธิในการเลือกตั้ง รณรงค์ในการไม่ให้มีการขายสิทธิ คัดค้านการขายสิทธิซื้อเสียง และรับลิบบนส่วนใหญ่แล้วทุกครั้งที่มีการเลือกตั้งไม่ว่าจะเป็นในระดับชาติหรือในระดับท้องถิ่น จะมีการขายสิทธิซื้อเสียงกันเป็นส่วนใหญ่

การเผยแพร่ประชาสัมพันธ์ข้อมูลข่าวสารหรือนโยบายของรัฐหรือจากทางการ หน่วยงานรัฐให้กับประชาชนในหมู่บ้านส่วนใหญ่แล้วผู้นำศาสนาจะทำการช่วยเผยแพร่ประชาสัมพันธ์ข้อมูลข่าวสารนโยบายของรัฐที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับการกิจของผู้นำศาสนา ของหน่วยงานไม่ว่าจากอำเภอ อบต. และหน่วยงานของทหารที่เข้าไปประจำการในบางพื้นที่ที่จะเผยแพร่ผ่านผู้นำศาสนาไปสู่ประชาชนที่อยู่ในหมู่บ้าน ซึ่งสอดคล้องกับสาระสำคัญของการมีส่วนร่วมในทางการเมือง ในงานเขียนของกองวิจัยและประเมินผล (2518: 23) ที่ได้กล่าวในข้อหนึ่งว่า การมีส่วนร่วมในการเป็นผู้ชักชวนหรือประชาสัมพันธ์ กล่าวได้ว่าการได้รับการประชาสัมพันธ์ ถือ

ได้ว่าเป็นงานที่จะก่อให้เกิดชีวิตความเป็นอยู่ของประชาชนในสังคมนั้น มีความก้าวหน้า และพัฒนาชีวิตที่ดีขึ้น ขึ้นอยู่กับงานประชาสัมพันธ์ที่ได้รับมา ไม่ว่าจะเป็นงานระดับประเทศหรือระดับท้องถิ่น จำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องชี้ให้ประชาชนทราบข้อมูลข่าวหรือที่เกี่ยวกับโครงการต่างๆ ดังในรัฐธรรมนูญฉบับ 2540 และพระราชบัญญัติข้อมูลข่าวสารราชการ พ.ศ. 2540 เป็นมติใหม่แห่งการตอบสนองสิทธิที่จะรู้ของประชาชน (The people is right to know) รัฐธรรมนูญใหม่ฉบับ 2540 ซึ่งระบุว่ามาตรา 59 “บุคคลย่อมมีสิทธิได้รับข้อมูลชี้แจงและเหตุผลจากหน่วยงานราชการ หน่วยงานของรัฐ รัฐวิสาหกิจหรือราชการส่วนท้องถิ่น ก่อนจะทำการอนุญาตหรือการดำเนินโครงการหรือกิจกรรมใดๆ ที่อาจมีผลกระทบต่อคุณภาพสิ่งแวดล้อม สุขภาพอนามัย คุณภาพชีวิตหรือสิ่งทีนำมาซึ่งความสูญเสียให้กับคนหรือชุมชนท้องถิ่นและมีสิทธิแสดงความ คิดเห็นของตนในเรื่องดังกล่าวนี้ กระบวนการการรับฟังความคิดเห็นของประชาชนที่กฎหมายบัญญัติ” ประชาชนมีรัฐบาลระบอบประชาธิปไตยและเป็นรัฐของประเทศไทย โดยประชาชนและเพื่อประชาชน (Government of the people , by the people , and for the people) ซึ่งในหลาย ๆ ประเทศทางแถบ ตะวันตกประชาชนของเขามีสิทธิที่จะรู้ (The people is right to know) มานานแล้ว และเป็นแบบอย่าง ให้กับประเทศอื่น ๆ อีกหลายประเทศนำไปปฏิบัติตามนโยบายที่รัฐบาลได้กำหนดไว้ ตลอดจนจนถึงการ ดำเนินงานในโครงการต่าง ๆ ที่อาจมีผลกระทบต่อประชาชนโดยการมีส่วนร่วมในงานประชาสัมพันธ์ที่ดีต่าง ๆ เหล่านี้ ภาพและบรรยากาศแห่งความเป็นประชาธิปไตย และการบริหารประเทศที่มีประสิทธิผล โดยได้รับความ เลื่อมใส ศรัทธา ร่วมสนับสนุนจากประชาชน ประธานาธิบดี ทรูแมน (Harry S. Truman) ได้กล่าวว่า “ท่านคงเคยได้ยินประชาชนพากันกล่าวขวัญ ถึงอำนาจอันยิ่งใหญ่ของประธานาธิบดีในฐานะที่เป็น ผู้ปกครองประเทศ แต่อำนาจของประธานาธิบดีขึ้นอยู่กับความสำเร็จในการดำเนินงานประชาสัมพันธ์ด้วย เพราะประธานาธิบดีก็ต้องฟังเสียงประชาชนและต้องรู้จักวิธีการรับมือกับประชาชนให้ได้”

การประชุมหรือตัดสินใจในการแก้ปัญหาของหมู่บ้านส่วนใหญ่แล้วผู้นำศาสนา จะมีการร่วมประชุม กับหน่วยงานหรือองค์กรที่เกี่ยวข้อง คือเป็นผู้แทนให้กับประชาชนในหมู่บ้าน จากนั้นก็เอาสิ่งที่ได้จากการ ประชุมบอกกล่าวในสิ่งที่ได้ไปร่วมประชุมมาถึงแนวทางการพัฒนาหรือแก้ปัญหาต่างๆให้กับประชาชนให้ได้รับ รู้ เช่นการทำโครงการต่างๆที่เกี่ยวข้องกับเศรษฐกิจในชุมชน ซึ่งสอดคล้องกับทฤษฎีการมีส่วนร่วมทางการเมืองของประชาชนที่พบในงานเขียนของอุษณีย์ ศิริสุนทรโพบูลย์ (2538 : 32) ที่กล่าวถึงการให้ความร่วมมือ กันในทางการเมืองโดยประชาชนมีตัวแทนอยู่ในคณะกรรมการและมีสิทธิออกเสียงในการตัดสินใจโดยเฉพาะ นโยบายหรือข้อกำหนดต่างๆที่จะประกาศใช้กับคนในสังคม ผู้นำศาสนาถือว่าเป็นตัวแทนประชาชนจากพื้นที่ จำเป็นที่จะต้องรับรู้และมีส่วนร่วมในการตัดสินใจ ยิ่งเป็นประเด็นปัญหาที่มีผลกระทบต่อ ชีวิตความเป็นอยู่ การทำงาน หรือแม้แต่แนวทางการแก้ไขสถานการณ์ความรุนแรงในสามจังหวัดชายแดนภาคใต้ผู้นำควรที่จะมี ส่วนร่วมในการตัดสินใจในการแก้ไขปัญหา

ข้อเสนอแนะในการนำผลการวิจัยไปใช้ประโยชน์

1. คณะกรรมการอิสลามประจำจังหวัดควรมีการอบรมผู้นำศาสนาในเรื่องการทำหน้าที่ขอบเขต ภาระหน้าที่ของผู้นำศาสนาตามหลักการอิสลามในบริบทของสังคมไทยโดยเฉพาะในสามจังหวัดชายแดน ภาคใต้ ในขณะเดียวกันฝ่ายรัฐฝ่ายปกครองในระดับท้องถิ่นต้องมีการอบรมผู้นำศาสนาและผู้นำฝ่ายปกครอง ในระดับท้องถิ่นให้มีการบูรณาการและพึ่งพาอาศัยกันในการบริหารจัดการชุมชนเพื่อให้สังคมเกิดความผาสุก

ส่งเสริมเอ็นให้มากที่สุดโดยการทำข้อตกลงร่วมกันในการทำหน้าที่ของการเป็นผู้นำศาสนา ว่ามีหน้าที่อะไรบ้างและอะไรบ้างที่จะต้องทำร่วมกัน

2. ผู้นำศาสนาควรร่วมมือกับผู้นำฝ่ายปกครองในหมู่บ้านในการจัดโครงการต่างๆ เช่นโครงการประจำปีโครงการพัฒนาทักษะการประกอบอาชีพ เพื่อให้ประชาชนในหมู่บ้านมีวิชาความรู้ในการประกอบอาชีพเลี้ยงตัวเอง เพื่อพัฒนาคุณภาพชีวิตของประชาชนให้ดีขึ้น

3. ผู้นำศาสนาควรสร้างความใกล้ชิดกับประชาชนโดยที่ผู้นำศาสนาควรมีการจัดกิจกรรมร่วมกันระหว่างประชาชนกับผู้นำศาสนาทั้งนี้เพื่อสร้างบรรยากาศความใกล้ชิด ความผูกพัน ความสามัคคีและความปรองดองในสังคม

4. ผู้นำศาสนาควรกล้าที่จะเผชิญหน้าและร่วมงานกับผู้นำฝ่ายปกครองและเจ้าหน้าที่รัฐให้มีความร่วมมือกันในการทำงานในการปรามเหตุร้ายหรือสิ่งที่จะนำมาซึ่งความเสียหายความเสื่อมเสียให้กับสังคมจะต้องรับผิดชอบร่วมกัน ทั้งนี้ก็เพื่อให้เกิดการพัฒนาผู้คนในสังคมให้มีสภาพชีวิตที่ดี

5. รัฐควรยกเลิกกฏอัยการศึกและแก้ไขปัญหาความรุนแรงในสามจังหวัดชายแดนภาคใต้ด้วยสันติวิธีโดยเปิดโอกาสให้ผู้นำศาสนาและคนในพื้นที่เข้าไปมีส่วนร่วมในกระบวนการการแก้ไขปัญหาเพื่อให้สอดคล้องกับความต้องการที่แท้จริงของคนส่วนมากในพื้นที่

6. ผู้นำศาสนาควรเป็นกลางในทางการเมืองและรัฐควรมีเครื่องมือในการควบคุมและตรวจสอบการทำงานของผู้นำศาสนาที่กระทำผิดโดยเฉพาะในฤดูกาลเลือกตั้งเพื่อเป็นการป้องกันไม่ให้เกิดการดึงผู้นำศาสนามาเป็นเครื่องมือในทางการเมือง

7. ผู้นำศาสนาควรจัดการบรรยายธรรมแบบบูรณาการทั้งภาคศาสนาและทางโลกควบคู่กันโดยที่ผู้นำศาสนาจะต้องศึกษาข้อมูลข่าวสารใหม่ๆอยู่ตลอดเวลาทั้งที่เกี่ยวข้องกับศาสนาและทางโลก ไม่เน้นหนักไปทางศาสนาอย่างเดียว ทั้งนี้สังคมจะได้เกิดความสมดุลกัน ปรับตัวให้เข้ากับสถานการณ์ปัจจุบันได้ ในขณะที่เดียวกันประชาชนจะมีคุณธรรมและจริยธรรมคอยเตือนสติในการดำรงชีวิตที่เต็มไปด้วยปัญหา อุปสรรคและสิ่งที่เป็นมายาคติทั้งหลายอยู่ตลอดเวลา

8. ผู้นำศาสนาต้องกล้าที่จะโน้มน้าวจิตใจผู้ที่อยู่ภายใต้การปกครองของตนเองไม่ว่าจะเป็นประชาชนเจ้าหน้าที่รัฐและนักการเมืองท้องถิ่นที่อยู่ในเขตความรับผิดชอบของตน ให้มีการตักเตือน ชี้แนะ เพื่อผู้คนเหล่านั้นจะได้สำนึกผิดและตระหนักถึงคุณค่าของการเป็นพลเมืองที่ดีที่อาศัยอยู่ร่วมกันในสังคมและรัฐจะต้องให้หลักประกันความปลอดภัย ค้ำครองผู้นำศาสนาด้วย

ข้อเสนอแนะในการทำวิจัยครั้งต่อไป

การทำวิจัยเรื่องการเมืองมีส่วนร่วมในทางการเมืองของผู้นำศาสนาในเขตจังหวัดปัตตานีซึ่งผู้วิจัยเก็บข้อมูลทำวิจัยจากผู้นำศาสนาในเขตจังหวัดปัตตานีเท่านั้น หากมีผู้สนใจจะทำในหัวข้อเดิมเสนอให้มีการขยายขอบเขตพื้นที่ของประชากรให้มีการเก็บข้อมูลทั้ง 3 จังหวัดชายแดนใต้หรือทุกจังหวัดของประเทศไทย ส่วนเครื่องมือในการเก็บข้อมูลเสนอให้มีการทำแบบผสมเก็บในเชิงปริมาณและคุณภาพด้วยเพราะในวิจัยนี้ผู้วิจัยใช้แบบสัมภาษณ์อย่างเดียว

ในเรื่องของหัวข้อนั้นผู้วิจัยเสนอให้มีการทำวิจัยเชิงเปรียบเทียบระหว่างการเมืองมีส่วนร่วมในทางการเมืองของผู้นำศาสนาอื่นๆกับผู้นำศาสนาอิสลามด้วยเพื่อจะได้ทราบถึงความเหมือนและแตกต่างกันอย่างไร?

บรรณานุกรม**หนังสือภาษาไทย**

- กองวิจัยและประเมินผล. 2518. รายงานศึกษาการดำเนินงานพัฒนาชุมชนที่ดำเนินการมาแล้ว 5 ปี
เขตพัฒนาตำบลตะเคียนเลื่อน อำเภอเมือง จังหวัดนครสวรรค์. กรุงเทพมหานคร.
เจียมศักดิ์ ปิ่นทอง. 2527. สังคมเศรษฐกิจและการเมืองของทรัพยากรชนบท. กรุงเทพฯ:
มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
ปราณี พันธุ์สินชัย. 2536. การรับฟังความคิดเห็นของประชาชน. กรุงเทพฯ.สถาบันสิ่งแวดล้อม.
อารีพิน ปินจิ อับดุลเลาะห์และคณะ .2550. ปาตานี ประวัติศาสตร์และการเมืองในโลกมาลายู. สงขลา:
มูลนิธิวัฒนธรรมอิสลามภาคใต้.

เอกสารวิจัย

- เจ๊ะมะมุฮัมมัดลัน เจ๊ะอูมา.2546. “บทบาทของอิหม่ามในการพัฒนาท้องถิ่น: กรณีศึกษาจังหวัดปัตตานี” ,
วิทยานิพนธ์รัฐประศาสนศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาวิชารัฐประศาสนศาสตร์
มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์.
ปราณี หมอนแดงทอง. 2533. “ทิศทางพึ่งพาตนเองในสังคมที่กำลังเปลี่ยนไป”, วิทยานิพนธ์ปริญญา
สังคมศาสตร์มหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.